

Ks. ANTONI REGINEK

## „GRATULETUR ECCLESIA LAUDUM” — ŚREDNIOWIECZNY HYMN KU CZCI ŚW. BARBARY

### I. WSTĘP

Kult św. Barbary, dziewicy i męczennicy, jest pielęgnowany na naszych ziemiach od wieków, począwszy od przyjęcia chrześcijaństwa i wraz z jego rozwojem. Najstarsze ślady obchodu święta św. Barbary pochodzą z katedry na Wawelu. Świadczy o tym nota w kalendarzu z XI w. w *Modlitewniku* Gertrudy, córki Mieszka II. Pod datą 4 grudnia widnieją tam dwa imiona: Barbara i Julianna. W tym też dniu, według późniejszych nieco kalendarzy diecezjalnych, przypadało święto św. Barbary, obowiązujące w tradycji diecezji krakowskiej<sup>1</sup>.

Wzrost popularności św. Barbary na Śląsku wiąże się z rozwojem górnictwa w XII i XIII w. W wieku XIV było już na Śląsku 14 kościołów pod wezwaniem świętej patronki górników<sup>2</sup>. Również w tradycji zakonnej św. Barbara odgrywała ważną rolę — klaryski krakowskie w pierwszej połowie XII w. śpiewały sekwencję o Świętej i posiadały jej relikwiarz. Natomiast we Wrocławiu znajdujemy potwierdzenie kultu św. Barbary w *Brewiarzu* klarysek z XIII w. Podobnie zakony męskie, franciszkanie, cystersi i norbertanie, uroczystości obchodzili święto św. Barbary, chociaż według niektórych kalendarzy zakonnych przypadało ono dnia 16 grudnia. Świadectwem potwierdzającym żywy kult Świętej są zachowane utwory poezji liturgicznej: sekwencje, oficja rymowane, hymny.

Spośród 8 sekwencji, następujące 4 są autorstwa polskiego: Ave virgo fons virtutum; Beata es tu iam dicta; Consolare munde tristis; Plausu chorus iocundetur; pozostałe 4 przypisuje się autorom obcym: Ave virgo sacra; Ave martyr gloriosa Barbaraque generosa; Laeto corde resonemus; Regi regum decantet. Znane są 4 oficja rymowane: Amatori omnis vitae; Gratulemur regni digna; Novo decurrens lumine; O amica pudica. To ostatnie można uważać za powstałe w Polsce, pojawiło się ono w Krakowie pod koniec XIV w.<sup>3</sup> W ramach naj-

<sup>1</sup> J. Górecka, *Barbara*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. II, Lublin 1976, szp. 14.

<sup>2</sup> J. Górecka, *Kult liturgiczny świętej Barbary w diecezji krakowskiej do końca XVI w.*, w: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. II, Lublin, s. 306.

<sup>3</sup> J. Górecka, *Barbara*, szp. 16. H. Kowalewicz uważa, że jest to oficjum pochodzenia obcego — por. *Zasób, zasięg terytorialny i chronologia polsko-lacińskiej liryki średniowiecznej*, Poznań 1967, s. 121.

popularniejszego oficjum *Gratulemur regi digna*, występującego m.in. w pięciu kodeksach krakowskich: BJ 1258; BKapKr 29; KrPaul B. 18; Czart 2780; Ossol 5706/I i w brewiarzu wrocławskim BUWr M 1132, używano zasadniczo dwóch hymnów: *Jesu corona virginum* (BKapKr 29) — jest to hymn wspólny na święta Dziewic albo korzystano z własnego hymnu *Gratuletur ecclesia laudum* (BJ 1258; Czart 2780; KrPaul B. 18), który śpiewano w I i II nieszpórach. Przypuszcza się, że autorem całego oficjum jest Mikołaj z Głubczyc z przydomkiem Brevis, który studiował w Krakowie w 1408 r.<sup>4</sup> Hymn *Gratuletur ecclesia laudum* występuje również w wawelskim *Psalterium cum hymnis* z XV w. (k. 271v), z zapisem nutowym i na tym źródle oparte są niniejsze badania i wnioski.

## II. ŹRÓDŁO — OPIS, DATA I PROWENIENCJA

Tytuł rękopisu: *Psalterium cum hymnis. Psalterium Acc. Officium parvum B. M. Virgine, antiphone et hymni*. Sygn. BKapKr 35.

Jest to kodeks in folio maiori, liczący w sumie 276 kart o wymiarach 43x63 cm. Pismo bastarda. W kodeksie znajdują się iluminacje: 8 inicjałów ozdobnych, 2 miniatury: Zwiastowanie i Wniebowzięcie, sporo inicjałów czarnych, typowo gotyckich, oprawa skórzana jasna, deski naklejone w środkowej części z oprawy ciemnej, wytłaczanej, renesansowej. Zawartość rękopisu jest następująca:

- a) *Psalterium feriatum* k. 1r — 221r
- b) *Litanie Sanctorum* k. 221 — 223
- c) *Officium defunctorum* k. 223v — 237
- d) *Hymnarium* k. 237 — 276 v

Inc.: *Veni redemptor gentium*

Expl.: *Urbs beata Jerusalem*.

Notacja muzyczna gotycka, rombowa — romby pionowe. Nuty czarne na pięciolinii czerwonej. Klucze C i F.

Kodeks datuje się na XV w.; był on prawdopodobnie przeznaczony dla katedry na Wawelu i reprezentuje tradycję diecezjalną<sup>5</sup>.

## III. TEKST

Tekst hymnu *Gratuletur ecclesia* w wersji przekazu BKapKr 35 został porównany z wersją utworu w najbardziej obszernym zbiorze tekstów hymnów *Analecta Hymnica Medii Aevi*, a także odniesiony do analogicznych tekstów w zbiorach hymnów Chevaliera i Monego<sup>6</sup>. Oto tekst podstawowy badanego hymnu:

<sup>4</sup> J. Górecka, *Kult liturgiczny*, s. 334.

<sup>5</sup> I. Polkowski, *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, Kraków 1884, s. 42.

<sup>6</sup> *Analecta Hymnica Medii Aevi*, red. G. M. Dreves, C. Blume, H. Bannister, t. 52, Leipzig 1909 [dalej skrót: AH]; U. Chevalier, *Repertorium Hymnologicum: Catalogue des Chants, hymnes proses, sequences, tropes en usage dans l'Eglise latine depuis les origines jusqu'à nos jours*, t. 1-6, Louvain 1892-1920 (7437); F. J. Mone, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, t. 1-3, Freiburg im Breisgau 1853-1855 (830).

- |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1. Gratuletur ecclesia<br>laudum promat preconia<br>cantu testetur gaudia<br>ad Barbare solemnna<br>3. Hec nitet sicut lilium<br>deos sprenit gentilium<br>Dei testatur filium<br>anhelat ad martirium<br>5. Talia sua gracia<br>Barbare fert solacia<br>Deus qui potest omnia<br>(hec) reddit ad iudicia<br>7. Hec vestibus exuitur<br>a Deo stola tegitur<br>hec decollatur moritur<br>ad celum profiscitur | 2. Ista pro Christo ceditur<br>in arta cella clauditur<br>hec ad presidem ducitur<br>diis libare precipitur<br>4. Hec laceratur verbere<br>tetro clauditur carcere<br>digno medetur munere<br>terso plagarum venere<br>6. Hinc latus eius panditur<br>igne lampadis uritur<br>et mamilla absciditur<br>maleo caput tunditur<br>8. Deo Patri sit gloria<br>(in Barbare victoria<br>ac unico eius nato<br>spirituique beato). <sup>7</sup> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

1. Porównanie z wersją z *Analecta Hymnica* (AH, t. 52, s. 114)

W rezultacie przeprowadzonego porównania obu tekstów tego samego hymnu można stwierdzić następujące różnice w słownictwie:

| BKapKr 35:   | AH:         |
|--------------|-------------|
| 1,4 solemnna | solempnia   |
| 3,2 sprenit  | spernit     |
| 4,2 tetro    | taetro      |
| clauditur    | dampnatur   |
| 4,3 digno    | miro        |
| medetur      | meritis     |
| munere       | Barbare     |
| 4,4 terso    | carcer      |
| plagarum     | resplendet  |
| vulnere      | jubare      |
| 5,4 (–)      | hec         |
| reddit       | redit       |
| 6,1 eius     | suum        |
| 6,3 et       | malleo      |
| mamilla      | capud       |
| absciditur   | tunditur    |
| 6,4 maleo    | et          |
| caput        | mamilla     |
| tunditur     | abscinditur |
| 7,1 Hec      | Haec        |
| 7,3 Hec      | Haec        |
| decollatur   | decollata   |
| 7,4 celum    | celos       |

<sup>7</sup> W tekście została zachowana oryginalna pisownia. Fragment ostatniej strofy w nawiasie uzupełniono na podstawie AH, t. 52, s. 114.

## 2. Proweniencja

Hymn *Gratuletur ecclesia / laudum*, z przeznaczeniem na święto S. Barbarae Virginis et Martyris występuje licznie w źródłach pld. i pld.-wsch. niemieckich przed XIV w. Gładysz, a za nim Feicht piszą o identycznie rozpoczynającym się hymnie ku czci św. Floriana z przeł. XIII/XIV w.<sup>8</sup>, m.in. z takim przeznaczeniem jest ten hymn dopisany, bez nut, w wawelskim *Psalterium cum hymnis* z końca XV w. — sygn. BKapKr 50. Kowalewicz przytacza inny hymn: *Gratuletur ecclesia / nova promendo cantica*, z przeznaczeniem *De una electa*, znany z przekazów 16-wiecznych<sup>9</sup>. Obok wspomnianych już źródeł, tekst hymnu występuje jeszcze w kilku przekazach zachodnioniemieckich, m.in. w 15-wiecznym *Antyfonarzu* i *Brewiarzu* z Kolonii oraz w *Księdze pamiątkowej* („Memo-rienbuch” — Nekrologium) z Essen z XIII-XV w.<sup>10</sup>

## 3. Metrum

Podstawą struktury metrycznej hymnu *Gratuletur ecclesia* jest dymetr jambiczny akatalektyczny lub wznoszący się ośmiozłogłowiec<sup>11</sup>. Jest to najbardziej rozpowszechniona w hymnodii miara metryczna. Została spopularyzowana przez św. Ambrożego i jako „ambrozjańska” doszła do takiego rozkwitu i popularności, że stanowi podstawę struktury około 2/3 wszystkich hymnów. Hymny ambrozjańskie składają się z 4 lub 8 strof, każda strofa liczy po cztery wersy. Na uwagę zasługuje, w przypadku badanego hymnu, rzadko występujące połączenie wszystkich czterech wersów jednym rymem żeńskim (paroksytonicznym). W ostatnim wersie drugiej strofy występuje 9 zgłosek. Jest to zjawisko nie tak rzadkie w strukturze hymnów, że przy zbiegu dwóch samogłosek nie występuje elizja, a raczej samogłoska wygłosowa zachowuje swą pełną wartość, co wiąże się oczywiście ze wzbogaceniem melodii o dodatkowy dźwięk. W ostatnim wersie piątej strofy mamy tylko 7 zgłosek, prawdopodobnie kopista przeoczył początkowy wyraz hec (sic!), który występuje we wszystkich wersach porównawczych.

## IV. MELODIA

I 1 2 3 4 5 6 7 8 II 1 2 3 4 5 6 7 8  
 8 Gra-tu-le-tur e-cle-si-a lau-dum pro-mat pre-co-ni-a  
 III 1 2 3 4 5 6 7 8 IV 1 2 3 4 5 6 7 8  
 8 can-tu te-ste-tur gau-di-a ad Bar-ba-re so-le-mni-a.

<sup>8</sup> B. Gładysz, *Hymny Brewiarza rzymskiego oraz Patronatu polskiego*, Poznań 1933, s. 18; F. Feicht, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, red. Z. Liśsa, Kraków 1975, s. 76.

<sup>9</sup> H. Kowalewicz, *Zasób, zasięg terytorialny*, s. 183.

<sup>10</sup> H. Kettering, *Quellen und Studien zur Essener Musikgeschichte des hohen Mittelalters*, Essen 1960, s. 266 n.

<sup>11</sup> Por. W. Strzelecki, *Zarys metryki łacińskiej*, w: *Poetyka. Zarys encyklopedyczny*, dział III, t. 8; *Metryki obcojęzyczne*, cz. 1, *Metryka grecka i łacińska*, red. M. Dłuska i W. Strzelecki, Wrocław 1963, s. 76.

## 1. Analiza melodii

Pod względem struktury utwór przedstawia formę o schemacie A B C D. Takie szeregowo zestawienie czterech wersów jest najczęstszą formą hymnów o jambicznej metryce tekstu<sup>12</sup>. Można również zauważyć pracę motywiczną, wyodrębniając następujące motywy: x (I 3–4), powtórzony w (I 7–8); y (II 2–3) i w formie uproszczonej w (IV 2–3) oraz z (II 6–8) i powtórzony z przesunięciem o kwartę niżej w (III 6–8). Początek melodii jest ascendentalny od d (o kwartę poniżej finalis) w kierunku h (b) w I 6. Ambitus melodii sięga nony c – d<sup>1</sup>; punkt kulminacyjny przypada w II 4.

## 2. Styl melodyczny

Zasadniczo melodie hymnów mogą być albo sylabiczne, albo niesylabiczne, przy czym w ramach tych drugich można jeszcze wyodrębnić melodie ze słabym udziałem neum lub melodie o wyraźnym charakterze melizmatycznym. Pierwotnie proste melodie sylabiczne były związane ściśle z metrum, stąd też grupy nutowe występowały jedynie w przypadku sylab metrycznie długich. Później uwzględniono w kompozycjach oddziaływanie akcentu wyrazowego; odtąd grupy dźwiękowe były związane również z sylabami krótkimi. Melodie stawały się bardziej samodzielne i w końcu posiadały własną pulsację rytmiczną, świadczącą o pewnej niezależności od tekstu.

Melodia hymnu *Gratuletur ecclesia* utrzymana jest w stylu niesylabicznym z przewagą neum dwudźwiękowych i z dwoma większymi złożeniami neum (melizmaty pięcionutowe w II 8 i III 8). Występowanie neum nie jest tu zależne ani od metryki tekstu, ani od akcentu wyrazowego.

## 3. Modalność

Pod względem modalnym melodia należy do najliczniej reprezentowanej w najstarszych przekazach wawelskich grupy hymnów utrzymanych w modus VIII, w tetrardus plagalnym<sup>13</sup>. Biorąc pod uwagę tendencję do „zmiękczenia ostrości trytonu” w pochodzie wstępującym, zwłaszcza w I 3–7, można suponować zastosowanie w tym miejscu bemola. Jest także możliwa interpretacja tej melodii z si czystym, na co wskazuje typowa dla tetrardus plagalnego formuła inicjalna d-dfe-fg. Stały bemol w całej melodii wskazywałby, że mamy do czynienia z tetrardus pozornym, a właściwie byłby to wówczas protus w transpozycji o kwartę wyżej.

## V. PORÓWNANIE Z PRZEKAZAMI OBCYMI

W praktyce hymnodycznej spotykamy się często ze zjawiskiem zastosowania jednej melodii do kilku tekstów o identycznej strukturze. Przedstawiona w niniejszym artykule wersja melodyczna hymnu *Gratuletur ecclesia* występuje dodatkowo w tym samym przekazie źródłowym BKapKr 35 (k. 267 v) z tekstem

<sup>12</sup> D. Johner, *Wort und Ton in Choral. Ein Beitrag zur Aesthetik des gregorianischen Gesanges*, Leipzig 1940, s. 394.

<sup>13</sup> Por. A. Reginek, *Melodie hymnów brewiarzowych w liturgicznych księgach przedtrydenskich diecezji krakowskiej*, w: *Musica Medii Aevi*, red. J. Morawski, t. VIII, (w druku).

hymnu ku czci św. Elżbiety wdowy, *Novum sidus emicuit*. Z tym samym tekstem występuje w innych przekazach wawelskich (BKapKr 34; 38; 48; 49; 50; 52; 53).

Z dostępnych źródeł obcych identyczny utwór znajdujemy w *Psalterzu* z Bratysławy (R 81)<sup>14</sup>. Jest to kodeks pochodzący sprzed 1419 r., który należał do bratysławskiego kanonika Blasiusa i został przez niego zapisany w testamentie kolegiacie św. Marcina w Bratysławie (węgierska nazwa *Pozsony*)<sup>15</sup>. Psalterz ten zasługuje na szczególną uwagę, gdyż bardzo wiele melodii w przekazach krakowskich jest identycznych czy zbliżonych do wersji melodii w tym wcześniejszym przekazie hymnów węgierskich. Nie można wykluczyć tezy, że zarówno kopiści przekazów wawelskich, jak i autor *Psalterza* bratysławskiego, korzystali jeszcze z innych źródeł wspólnych. Przedstawiona melodia hymnu *Gratuletur ecclesia* w obcych źródłach pojawia się stosunkowo rzadko. Są to głównie przekazy dominikańskie. Oprócz nich melodia występuje sporadycznie we Francji, pld. Niemczech oraz w Czechach. Można dostrzec pewne związki z melodiami pochodzenia angielskiego. W przekazach dominikańskich i do nich zbliżonych, melodia występuje z odrębnymi tekstami (np. z tekstami hymnów *Godzin Mniejszych — Jam lucis, Nunc sancte nobis*)<sup>16</sup>.

## VI. ZAKOŃCZENIE

Średniowieczny hymn ku czci św. Barbary, *Gratuletur ecclesia*, w wersji melodycznej przekazu wawelskiego BKapKr 35 z XV w. jest utworem częściowo oryginalnym, zasługującym na uwagę zarówno pod względem tekstu, jak i melodii. Można się pokusić o stwierdzenie, że w tej wersji mamy do czynienia z własną, dokonaną przez polskiego autora adaptacją, gdyż zarówno tekst, jak i melodia są znane z przekazów źródłowych obcych, ale w stosunku do nich wykazują pewne odrębności. Bardzo wymowny jest fakt zastosowania w wawelskim przekazie BKapKr 35 identycznej melodii, jaką znajdujemy w *Psalterzu* bratysławskim, reprezentującym tradycję węgierską, co potwierdza bliskie związki kulturalno-muzyczne i religijne, jakie istniały między Polską a Węgrami w XV w.<sup>17</sup> Tekst hymnu *Gratuletur ecclesia* w przekazie wawelskim, występujący z pewnymi nielicznymi zmianami w stosunku do wersji źródeł obcych, może stanowić potwierdzenie wpływu obcych ośrodków liturgicznych, zwłaszcza zachodnich i południowo-zachodnich (Melk, Lambach; AH 52, 114)<sup>18</sup>, co wymaga jednak podjęcia dodatkowego studium natury filologicznej. Hymn *Gratuletur ecclesia laudum* stanowi potwierdzenie żywego kultu św. Barbary na ziemiach pld. Polski, odrodzonego zwłaszcza w poł. XV w. za działalności biskupa Zbigniewa Oleśnickiego<sup>19</sup>.

<sup>14</sup> B. Rajeczky, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*, I: *Hymni et Sequentiae*, Budapest 1976, s. 3.

<sup>15</sup> P. Radó, *Beschreibung der Quellen*, w.: B. Rajeczky, *Melodiarium Hungariae*, s. 320.

<sup>16</sup> B. Stäblein, *Monumenta Monodica Medii Aevi*, t. 1, *Hymnen* (I), *Die mittelalterliche Hymnenmelodien des Abendlandes*, Kassel u. Basel 1956, s. 121 (mel. 185), 553, 563.

<sup>17</sup> J. Pikulik, *Śpiewy Ordinarium „Ungaricum” w polskich rękopisach przedtrydenckich*, „Muzyka” 3 (1980), s. 37–51.

<sup>18</sup> Por. J. Górecka, *Barbara*, szp. 16.

<sup>19</sup> H. Feicht, dz. cyt., s. 95.